

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A. BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

QƏNBƏR HƏSƏN oğlu KƏRƏMİ

ZƏNCAN XANLIĞI

İxtisas: 5502.01 –Ümumi tarix

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2016

**Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Ümumi tarix” şöbəsində
yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər:

*Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Əməkdar elm xadimi*

T.T.Mustafazadə

Elmi məsləhətçi:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

H.N.Həsənov

Rəsmi opponentlər:

*Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,*

**C. M.Mustafayev
E.İ.Hüseynov**

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Tarix” kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində 5503.02 – “Vətən tarixi”, 5502.01 – “Ümumi tarix”, 5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” və 5509.01– “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları” ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının “___” _____ 2016-cı il tarixli iclasında saat ___ keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri , H.Cavid prospekti ,115

Dissertasiya ilə Azərbaycan AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” “_____” 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru:

C.Ə.Bəhramov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan və İran daxil olmaqla böyük coğrafi məkanın sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni taleyində müstəsna rol oynamış Səfəvi imperiyası (1501-1736) qiyamçıların çıxışları nəticəsində süquta uğradı. Dövlətçilik ənənələrinə bağlı olan qüvvələr Nadirqulu xan Əfşarın rəhbərliyi ilə ölkədaxili və o cümlədən xarici siyasətlə bağlı bütün problemləri həll etdilər və hətta dövlətin yeni sərhədlərini Dehliyədək genişləndirdilər. XVIII əsrin ortalarında Nadir şah Əfşarın yaratdığı böyük imperiya onun sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra (1736-1747) sürətlə süquta uğradı. Nadir şah Əfşar dahi sərkərdə və böyük dövlət xadimi idi. Lakin o, ictimai həyatın bir çox məsələlərinə ilk növbədə bir hərbi xadim kimi yanaşırdı. Nəhayət, Nadir şah separatçı əyanların və saraydaxili çəkişmələrin, bir sıra beynəlxalq dairələrin qurduqları fitnələrinin qurbanı oldu. Nadir şah Əfşar imperiyasının xarabalıqları üzərində onlarla xanlıq adlanan müstəqil xırda dövlətlər yarandı. Bu Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Azərbaycanda və bütöv imperiya ərazisində baş vermiş siyasi böhranın nəticəsi idi.

Nadir şah Əfşarın imperiyası dağıldıqdan sonra Kərim xan Zənd baş verən çəkişmələrdən qalib çıxdı. Lakin o, “şah” titulu qəbul etmədi, mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmağa cəhd göstərmədi.

XVIII əsrin sonlarında Azərbaycan Qacarlar sülaləsinin başçısı Ağa Məhəmməd şah Qacar yeni imperiya yaratmağa cəhd göstərdi və xeyli dərəcədə buna nail oldu. Yalnız onun qətlə yetirilməsi niyyətlərini sona kimi gerçəkləşdirməyə imkan vermədi.

Xanlıqlar dövrü bütün mənfi siyasi, sosial-iqtisadi və strateji cəhətlərinə baxmayaraq Azərbaycan və İranın tarixində iz qoyaraq özünəməxsus yer tutur. Buna görə də həmin dövrün bütün problemlərinin elmi və siyasi cəhətdən tədqiqinə ehtiyac vardır. Çünki, 1991-ci ildə Azərbaycan xalqı siyasi müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən onu möhkəmləndirmək, əbədi etmək üçün çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənub xanlıqların ərazisi bu gün İran İslam Respublikasının ərazisində yerləşir Azərbaycan xalqının tarixinin böyük qismi İranın digər xalqlarının tarixi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan Respublikası və İran xalqları da əsrlər boyu qərarlaşmış tarixi əlaqələri canlandırmağa, inkişaf etdirməyə can atırlar. Bu baxımdan müştərək tariximizin tədqiqi zəruri və aktual vəzifələrdəndir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Tədqiqat işi XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin ortalarına qədər olan dövrü əhatə edir. Bu xronoloji çərçivə təsadüfən seçilməmişdir. Məlumdur ki, 1747-ci ildə Nadir şah Əfşar saray əyanlarının sui-qəsdli nəticəsində öldürülməsindən sonra Zəncan xanlığı əvvəlcə Kərim xan Zənddən, sonra isə Qacarlardan asılı vəziyyətə düşmüşdü. XIX əsrin əvvəllərində Zəncan xanlığı Qacar dövlətinin vilayətlərindən birinə çevrildi. Bununla belə XIX əsrin ortalarına qədər bölgə hələ xanlıq üsulidarəsinin qaydaları əsasında yaşayırdı və idarə olunurdu. Buna görə də XIX əsrin ortalarına qədər olan dövrü də Zəncanın xanlıq tarixi ilə əlaqələri şəkildə araşdırmaq məqsəduyğun görünür.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonrakı dövr haqqında xeyli sayda elmi ədəbiyyat mövcuddur. Lakin bu dövrə aid Zəncan bölgəsi haqqında bəzi əsərlər olsa da ona həsr olunmuş xüsusi tədqiqat səciyyəli əsər indiyədək yoxdur. Huşəng Səbutinin Zəncan bölgəsinə həsr olunmuş əsərində əsas diqqət vilayətin arxeoloji abidələrinə yönəlmişdir¹. Pərvanə Pürçiqaninin əsərində bölgənin tarixi binaları haqqında məlumatlar verilir². Hər iki əsər müəyyən mübahisələr doğurmuşdur. Ramin Sultanın Zəncan tarixinə dair əsəri mövcuddur³.

Tədqiqatın mənbə bazası. Kitablar, tarixi sənədlər, arxeoloji müşahidələr, tarix elmi ilə bağlı olan şəxslərlə bağlı olan müsahibələr, internet məlumatları tədqiqatın mənbə bazasını təşkil edir. Tarixi mənbələrdə məlumatların pərakəndə olması bu tədqiqatın başlıca çətinliyidir. Bu araşdırma işində istifadə olunmuş əsas mənbələr Zənd və Qacar dövrlərinə aiddir. Dissertasiya müəllifi Zəncana həsr olunmuş əsərlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Zənd və Qacar sülalələrinin yaranması və bir-birini əvəzləmə mənzərəsini yaratmaq üçün məhz bu mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, həmin əsərlərdə Zəncan xanlığı haqqında çox az məlumat vardır. Bununla Zəncan xanlığı haqqında bəzi mənbələri haqqında bir qədər belə məlumat verməyi zəruri sayırıq.

1. “Gülşəni-Murad”⁴ əsərin müəllifi Əbülhəsən Qaffari

¹ Sübuti Huşəng. Sərzəmin-e Zəngan. Zəncan: 1377, 205 s.

² Pərvanə Pərvanə. Çağdar İran ra mişanasim. Çap əvvəl. Entəşarat-e İslami. bəhar 1383, 268 s

³ Sultani Ramin. Cöstarhayi dər tarix Zəncan. Nikan kitab. Zəncan:1389, 410 s.

⁴ Qifari Kaşani Əbülhəsən. Gülşəne Murad. Qulamrza Təbatəbayi Məcd. Tehran: Zərrin, 1369, 911s,

Kaşanıdır. O, Kərim xan Zəndin dövlət katibi olmuşdur. Onun əsərləri bədii səciyyə daşıyır.

Hadisələrin təsviri baxımından bu kitab “Gitiqoşa”dan, mötəbərliyi baxımından “Rostəmə-təvarix” əsərindən üstündür. Bu əsər Zəndilər sülaləsinin tarixini əks etdirir. Əsərdə Zülfüqar xan və Əli xan Əfşar haqqında müəyyən məlumatlar vardır.

2. “Tarixi-gitiqoşa”¹ əsərinin müəllifi Mirzə Məhəmməd Sadiq Musəvi İsfahanidir. Əsər son dərəcədə mübaligəlidir. Bu kitab da Zəndlər sülaləsinin tarixinə aiddir.

3. “Mücməlüt-təvarixi-bəd Nadiri”² əsəri Əbülhəsən bin Məhəmməd Gülüstəneyi-İsfahaniyə məxsusdur. Bu kitabda Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonrakı 35 ildə baş vermiş hadisələr öz əksini tapmışdır. 540 səhifədən ibarətdir. Bu kitabda da Zəncan haqqında məlumatlar yoxdur. Lakin, buradakı məlumatlar ölkənin, bölgənin ümumi vəziyyətinə dair təsəvvür yaratmaq üçün kifayətdir.

4. “Tarixi-Rovzətüs-səfai Nasiri”³ əsərinin müəllifi Rzaqulu xan Hidayəti-Təbəristani Fətəli şah Qacarın hakimiyyətinin sonlarında, Nəsirəddin şahın hakimiyyətinin əvvəllərində yaşamış, görkəmli ədiblərdən olmuşdur. O, Mirxondun Səfəvi, Əfşar və Zənd tarixinə həsr edilmiş “Rövzətüs-səfa” əsərinə 10 cildlik şərh yazmış, onu Nəsirəddin şahın şərəfinə “Rövzətüs-səfayi-Nasiri” adlandırmışdır. Bu əsərdə tarixi hadisələrin təsviri h. 1274-cü (m. 1857-ci) ilədək davam etdirilmişdir.. Araşdırma gedişində bu əsərdən də istifadə edilmişdir.

5. Rostəm-üt-təvarix⁴ əsəri Məhəmməd Həşim Asəfə məxsusdur. “Darül-ürfani-Xəmsə” üsulunda yazmış bu müəllifin rəvayət şəkilli əsəri tədqiqatçılar üçün xeyli problemlər yaradır, bir çox məlumatlar inandırıcı deyil. Lakin, son dərəcədə mühüm olan bir üstünlüyü vardır: müəllif təsvir etdiyi bir çox tarixi hadisələrin canlı şahidi olmuşdur. Əsər 552 səhifədən ibarətdir. Bu əsərdə Zəncan haqqında cüzi məlumat verilmişdir.

¹ Musəvi Nami Məhəmməd Sadiq. Tarix-e-Gitiqoşa. Səid Nəfisi. Tehran: İqbal, 1368, 435s.

² Gülüstəni Məhəmməd Əmin. Mücməl-ət-təvarix. Tehran: 1356, 540

³ Hidayət Rzaqulu. Rozət-üs səfa-ye Nəseri. Qum: Çap-e hekmət, 1339

⁴ Asəf Məhəmməd Həşim (1250 q). Rüstəm-ət-təvarix. Mitra Mehrabadi. Tehran: Dünya-ye kitab, 1382, 544 s.

6. “Tarixi-darülürfani-Xəmsə”¹ adlı 80 səhifədən ibarət olan kiçik kitabın müəllifi Rüstəmül-Hükəmadır. Hicri qəməri 1248-ci (m. 1832-ci) ildə Abdullah Mirzə Dara Xəmsə hakimiyyətindən uzaqlaşdırılmış, Tehran Darül-xülaфəsində olarkən “Rostəmüt-təvarix” əsərini saraya təqdim etmiş Rüstəmül-Hükəmadan tələb etmişdi ki, o, Zəncan tarixinə dair bir kitab yazsın. Abdullah Mirzənin alim qardaşı Əlirza Mirzə də bu işdə maraqlı idi. Bu əsərdə Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən Fətəli şah Qacarın hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövrdə Zəncanda baş vermiş hadisələrin şərh olunmuşdur.

7. “Tarixi – Zülqərneyn”² əsəri Mirzə Fəzlullah Xavəri Şiraziyə məxsusdur. O, h. qəməri 1190-cı (m. 1776-cı) ildə doğulmuşdur. Bu şəxs əvvəllər Şirazın general-qubernatoru Hüseynəli Mirzənin xüsusi müşaviri olmuş, sonra isə Tehrana, Mirzə Şəfi Mazandaraniyə xidmət etməyə başlamışdır. O, h. qəməri 1266-cı (m. 1850-ci) ildə vəfat etmişdir. Onun iki cildlik bu kitabı iki hissədən ibarətdir:

I hissə 1797-1827-ci illəri əhatə edir və “Nameyi xaqan” adlanır;

II hissə isə 1827-1834-ci illərin hadisələrini əhatə edir və “Risaleyi-sahibqran” adlandırılmışdır. Bu əsər Fətəli şah Qacarla bağlı olan məsələləri öyrənmək üçün faydalıdır. Həmin əsərdə Abdullah xan, Fərəcullah xan və Abdullah Mirzə haqqında da müəyyən məlumatlar vardır.

8. “İran tarixi”³ əsərinin müəllifi Con Malkolm 1769-cu ildə Şotlandiyada anadan olmuş, 1833-cü ildə Londonda vəfat etmişdir. O, Hindistanın ingilis general-qubernatoru ilə İrana üç dəfə (1800-cü, 1808-ci və 1810-cu illərdə) səfər etmişdir. C. Malkolmun 800 səhifədən ibarət olan “İran tarixi” əsərində tarixi hadisələr qədim dövrlərdən Ağa Məhəmməd şah Qacarın hakimiyyətinin sonlarınaqədək izlənmişdir. Bu əsərin əsas xüsusiyyəti burada İran xalqlarının qeyri-siyasi həyatının bir çox cəhətlərinin əks etdirilməsidir. Əsərdə ölkə əhalisinin ictimai və mədəni həyatına xüsusi diqqət yetirilməsidir. Bu kitabda Əli xan və Ağa Məhəmməd xan haqqında araşdırıcılar üçün

¹Asəf Məhəmməd Haşım. Tarix-e dar-ül-ərəfan-e Xəmsə. Həsən Hüseynəli. Zəncan: Entəşarate- Pinar, 1378, 87 s.

² Xavəri Şirazi (1190-1267 q). Tarixə Zülqərneyn. 2 c. Tehran: Entəşarate Məcləs, 1380, 428 s. və 354 s.

³ Malkolm Con. Tarix-e İran. Tərcümə İsmayıl Heyrət. Tehran: Entəşarate Sənayi, 1383, 767 s.

maraqlı məlumatlar var.

9. “Məasəri-Sultaniyyə”¹ əsərinin müəllifi Əbdürrəzzaq Dünbülidir. Bu əsərdən Abdullah xan, Fərəculla xan və Abdullah Mirzə haqqında müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür.

10. “Eksirüt-təvarix”² əsəri 1841-ci ildə Fətəli şah Qacarın övladlarından biri Etizadüs-Səltənə tərəfindən yazılmışdır. “Qacariyyə” sülaləsinə həsr olunmuş bu əsərdə hadisələr müəllifin yaşadığı zamanadək təsvir edilmişdir. Bu əsərdən Zəncan bölgəsi haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür.

11. “Nəshüt-təvarix”³ əsərinin müəllifi Məhəmməd Tağı xan (1802-1880) “Lisanül-mülki-sipəhr” idi. O, Xorramabad hakimi Məhəmməd Mirzənin katibi olmuşdur. Bu Əsərdə Zəncan bölgəsi haqqında məlumatlar vardır.

Səfərnəmələr təqdim olunan tədqiqat işinin mənbə bazasının digər qismini təşkil edir. Əcnəbi səyyahlar, səfirlər, xüsusi tapşırıqlarla Əfşar və Qacar saraylarında çalışmış xarici vətəndaşlar xeyli səfərnəmələr yazmış, Zəncan bölgəsi haqqında da müəyyən qeydlər etmişlər. Təbii ki, zəruri hallarda həmin Səfərnəmə məlumatlarından da bəhs edilmişdir.

Biz eyni zamanda həm Azərbaycanda, həm də İranda çıxan tədqiqat əsərlərindən də müsbət fikirləri və mülahizələri götürmüşdür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Zəncan xanlığının XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin ortalarına qədər olan tarixini bərpa etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşımıza aşağıdakı konkret vəzifələri qoymuşuq:

- Zəncan bölgəsinin tarixinin qədim dövrdən XVIII əsrin ortalarına qədər dövrünü işıqlandırmaq ;

- Nadir şahın öldürülməsindən sonra xanlıqların, o cümlədən Zəncan xanlığını yaranmasını və xanların bir-birilə çəkişmələrinin mənzərəsini yaratmaq ;

- Zəncan xanlığının Zənd və Qacar sülalələrinin hökmdarları ilə münasibətlərini tədqiq etmək;

- xanlıqların süqut səbəblərini təhlil etməklə xanlığın

¹Dünbülü Əbdürrəzzaq (1176-1243 q). Məasər-e Sultaniyyə. Entəşarat-e Ruzname-ye İran, 1383, 664 s.

²Etizad əs səltənə 1259 q. (Fətəlişah oğlu) Eksir ət- təvarix, Cəmşid Kiyanfər. Tehran: Vismən, 1370, 664 s.

³Sepehr Məhəmməd Təqi (1216-1297 q). Nasih ət-təvarix. II cild. Cəmşid Kiyanfər. Tehran: Əsatir, 564 və 622 s.

süqutunu araşdırmaq

- Zəncan bölgəsində Qacar hökmdarlarının hakimiyyətini Məhəmməd şah Qacarı şahlığının sonunadək təhlil etmək;

- Zəncan şəhərində babilik qiyamını ilkin yazılı mənbələr əsasında araşdırmaq.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Obyektivlik, tarixi hadisələrə kompleks yanaşma, sistemli təhlil, mənbə və ədəbiyyatın müqayisəli təhlili dissertasiya müəllifinin istinad etdiyi başlıca tədqiqat metodlarıdır. Müəllif yazılı tarixi mənbələri təhlil edərkən tarixi alternativlik prinsipinə də əsaslanmış, müqayisəli-tənqidi təhlilə üstünlük vermişdir. Tədqiqat işində problemlər xronoloji ardıcılıqla araşdırılır və təqdim edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat əsərlərinin çoxunda Nadir şah Əfşarın imperiyasının dağılması onun sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirilməsi ilə əlaqələndirilir. Halbuki, bizim müəyyənləşdirməyimizə görə Nadir şah Əfşarın öldürülməsi imperiyanın süqutunun səbəbi deyil, dağılmağa aparan proseslərin nəticəsi idi. Təqdim olunan tədqiqat işinin yeniliyi digər cəhətləri ilə də əlamətdardır:

-Vətən tarixi elmində ilk dəfə olaraq Zəncan xanlığı və bölgəsi tarixinin təxminən 100 illik dövrü xüsusi kompleks tədqiqat obyektinə çevrilmişdir;

- dissertasiyada istifadə olunmuş ilkin tarixi mənbələrin çoxusu Azərbaycan və İran tarix elmində ilk dəfə olaraq elmi tədqiqata cəlb olunmuşdur;

- Tədqiqat işində İranın və Azərbaycan Respublikasının tarix elmi üçün yeni olan bir sıra faktlar və məlumatlar elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

- Zəncan xanlığının Zənd və Qacar sülalələrinin hökmdarları ilə münasibətlərini tədqiq olunmuşdur.

- Zəncan şəhərində babilik qiyamı ilkin yazılı mənbələr əsasında araşdırılmışdır.

- Tədqiqat işində dövlətin quruluşuna və süqutuna aparan bir amilə xüsusi diqqət yetirilmişdir: xalqın istəyi və iradəsi.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Araşdırılan dövr müasir müstəqil dövlətlər kimi təşəkkül tapmış, lakin keçmişə müştərək olmuş xalqların tarixinin çox mühüm dövrünü təşkil edir. Əldə etdiyimiz yeni tarixi bilgiler hər şeydən öncə gələcəyə baxışımızı və davranış tərzimizi müəyyənləşdirə bilər. Ortaq keçmişə malik olmuş xalqlarımızın ortaqlıq taleyə malik olacaqları şübhəsizdir.

Dissertasiyada toplanmış zəngin materiallar və statistik məlumatlar, əldə edilmiş elmi yeniliklər, nəticələr xalqlarımızın XVIII-XIX əsrlər tarixinə həsr olunan əsərlərin yazılması və nəşri prosesində istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri ali məktəblərdə mühazirələrin, xüsusi ixtisas kurslarının keçirilməsi, dərş vəsaitlərinin tərtibi, Azərbaycan və İran tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərin yazılması zamanı da faydalı ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan MEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Ümumi tarix” şöbəsində yerinə yetirilmiş, həmin şöbədə digər şöbələrə də əməkdaşlar dəvət olunmaqla müzakirə edilmişdir. Dissertasiya mövzusu üzrə müəllifin 7 məqaləsi nəşr olunmuş, tədqiqat işinin bir sıra müddəaları onun beynəlxalq elmi konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya girişdən, üç fəsildən, nəticədən, istifadə olunmuş mənbələrin və elmi ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

Dissertasiya işin **Giriş** hissəsində tədqiqat obyektinin genişliyini, əhəmiyyətini və gündəmliyini nəzərə alaraq, mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, xronoloji çərçivəsi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, quruluşu göstərilmiş, istifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın təhlili verilmişdir.

“Zəncan bölgəsi qədim dövrdən XVIII əsrin ortalarına qədər” adlanan birinci fəsil iki yarım-fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım-fəsildə bölgənin qədim dövrdən XIII əsrdək tarixi nəzərdən keçirilmişdir. Məşhur Yunan alimi Ptolemey “Coğrafiya” əsərində “Akanzaniya” adlı şəhərin mövcud olduğunu göstərirdi. Tədqiqatçılar “Akanziyanı” Zəncanla eyniləşdirirlər.¹

Həmdullah Mustovfi Qəzvini Ptolemeydən 12 əsr sonra Zəncan şəhərinin Ərdəşir Babəkan tərəfindən salındığını, onun “Şəhin” adlandırıldığını qeyd etmişdir.² Ptolemeyin məlumatına əsaslanaraq, Zəncanda yaşayışın 2700 il bundan öncə başladığını

¹ Əfşar Sistani İrəc. Pəjuheş-e dər nam-e şəhrha-ye İran. Ruznamə İran 1378, s.376.

² Mustovfi Həmdullah. Nüzhet-ul-qülub. Dünya-yi kitab, 1362, s. 61 .

Həmdullah Qəzvininin məlumatına istinadlansaq, burada həyatın 1800 il bundan əvvəl başladığı qənaətinə gələrik.

Sasanilər dövründə (III-VII əsrlərdə) Zəncançay və Qızılüzən bölgəsi yüksək inkişaf mərhələsində olmuşdur.¹

Orta əsrlərdə Zəncanda görkəmli alimlər yaşamışlar. Şeyx Əxi Fərəc Zəncani (XI əsr) onlardan biri olmuşdur.² Digər məşhur Zəncan mütəfəkkiri Şeyx İşraq Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (XII əsr) böyük filosof idi. O, Zəncanda anadan olmuş, Suriyanın Hələb şəhərində vəfat etmişdir

Birinci fəslin ikinci yarım fəsli “Bölgə XIII əsrdən XVIII əsrin ortalarına qədər” adlanır.

Bu yarım fəsildə Zəncanın Elxanilər dövründəki tarixinin iki məsələsinə diqqət yetirilmişdir. Onlardan biri Elxanilərin vəziri olan Sədr Cahan Zəncani, ikincisi Zəncan şəhəri yaxınlığında Sultaniyyə adlanan Elxanilər paytaxtının salınmasıdır. Həmçinin səyyahların səfərnamələrindən istifadə olunaraq Səfəvi dövrünə qısa nəzər salınmışdır.

Hülaku (Elxani) hökmdarı Keyxatu xan Sədrəddin Əhməd Xalidi Zəncaniyə “Sədri-cahan” ləqəbini verdi və onu xəzinə rəisi təyin etdi. Hökmdar onun qardaşı Qütbəddin Əhmədə isə qazilər qazisi titulu və “Qütbə-cahan” ləqəbini verdi. 1292-1295-ci illərdə isə Əhməd birinci dəfə vəzir oldu. Onun əmisi oğluna “Qəvamül-mülk” titulu verildi.³ 1298-ci ildə vəzir Sədrəddin “xəzinə pullarını xərcləməkdə” ittiham olunaraq vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı və qətlə yetirildi.

Sultan Qazan- Mahmud xan (1295-1304) Sultaniyyə şəhərinin əsasını qoydu. Ondan sonra hakimiyyətə gəlmiş Olcaytu Məhəmməd xan (1304-1316) bu şəhərin inşası işini davam etdirdi və həmin işi on il ərzində başa çatdırdı. 1404-cü ilin iyun ayının sonlarında ispan elçisi Rui Qonsales de Klavixo şahın Sultaniyyə sarayında gördüklərini təsvir etmişdi⁴.

Səfəvilər dövründə Zəncan inkişaf etməyə başladı. Əbhərdə

¹ Pəreçqani Pərvanə. Çaqdar İranra mişanasim. Çape əvvəl. Entəşarat-e İslami. Bəhar 1383, s73.

² Şokuhi Məhəmməd Zəncani. Şeyx Əxi Fərəc Zəngani. Nikan, 1374, 116 s.

³ Fəzlullah Xacə Rəşidəddin. Tarixə Moğol. Qərn 7. Təyide. İsfahan:

ƏmirHüseynCahanbəyli, 1336ş, s196.

⁴ Kenzal klavixo Rui. Səfərname. Tərcome Məsud Rəcəbnəyi. II Çap. Tehran: Entəşarat-e elmi və fərhəngi, 1366, 400 s.

tapılmış, üzərində “Filusi-Zəncan” (Zəncan fəlsi) sözü yazılmış bir mis sikkə həmin dövrdə Zəncanda metal pul zərb edildiyini təsdiqləyir.

Dissertasiyanın ən mühüm hissəsi ikinci fəslində tədqiq olunur. Bu fəsil **“Zəncan xanlığının yaranması və onun XVIII əsrin II yarısındakı vəziyyəti”** adlanır və beş yarım fəsilə bölünür.

Fəslin birinci yarım fəslində **Nadir şahın öldürülməsindən sonra mərkəzi hakimiyyətin süqutu** adlandırılmışdır. Qeyd olunur ki, Nadir şah qətlə yetiriləndən sonra Azərbaycanda və İranda nominal da olsa şah hakimiyyəti qalmadı. Şah taxtına iddiaçılar arasında qanlı mübarizələr dövrü başladı. Nadir Şah imperiyası qılınc gücünə yaradılıb, zor vasitəsi ilə idarə olunduğundan, imperiyaya daxil olan ölkələr və vilayətlər arasında möhkəm iqtisadi bağlantılar olmadığından mərkəzi hakimiyyət zəifləyən kimi uçqarlarda müstəqilləşmə meylləri gücləndi.

Fəslin **“Xanlıqların yaranması”** adlı ikinci yarım fəslində Azərbaycan ərazisində yaranmış xanlıqlar haqqında məlumat verilir. Arazın o tay və bu tay ərazisində 20-dən artıq xanlıq adlanan müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlar yarandı. Bunlar aşağıdakılar idi:

Şimalda: Dərbənd xanlığı, Quba xanlığı, Bakı xanlığı Şamaxı xanlığı Şəki xanlığı, Gəncə xanlığı, Qarabağ xanlığı, İrəvan xanlığı, Naxçıvan xanlığı, Lənkəran (Talış) xanlığı. Azərbaycanın cənubunda 9 xanlıq yaranmışdı: Qaradağ xanlığı, Xoy xanlığı, Təbriz xanlığı, Marağa xanlığı, Ərdəbil xanlığı, Urmiya xanlığı, Makı xanlığı, Sərab xanlığı, Zəncan xanlığı.

Üçüncü yarım fəsil isə **“Zəncan xanlığının yaranması və xanlıq Zülfüqar xan Əfşarın hakimiyyəti dövründə”** adlanır. Azərbaycanın cənubunda yaranan doqquzuncu xanlıq Zəncan xanlığı idi¹. Həmin xanlığın tarixi üzrə əsas mənbə bu dövrə aid darülfırfan kitabədir. Bu əsərin yazdığına görə həmin xanlıq demək olar ki, 16 il tam müstəqil yaşamışdır.

Məlumdur ki, bu dövrdə xanlar arasında mübarizələr gedirdi. Onlardan xüsusilə Nadirin qardaşı oğlanları Əliqulu Mirzə və İbrahim Mirzə adlı qardaşı oğlanlarının adlarını çəkmək lazımdır. Amma onlar bir il də davam gətirə bilmədilər. Məhəmməd Həsən Xan Qacar, Əlimərdan, Əbülfət xan Bəxtiyari, Azad xan Əfqan, Fətəli xan Əfşar

¹ Mustafazadə T. Azərbaycan xanlıqlarının qısa tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı: 2011, 388 s.

və nəhayət Kərim xan Zənd bir-birləri qanlı mübarizə aparırdılar. Birinci yarımfaslin bu sonuncu xan İranın böyük hissəsini ələ keçirdi. Bu paraqrafın başqa bir hissəsində İbn Xəldun və Amerika alimi Qolbraytın fikirlərindən istifadə olunaraq elmi fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Sonda siyasi mərkəzləşməyə mane olan bu keşməkeşlərin nəticəsi təsvir olunmuşdur. Bununla belə Araz çayının yuxarı və aşağısında xanlıqların formalaşmasına işarə olunmaqla yanaşı Zəncan xanlığının yaranması haqqında məlumat verilmişdir.

XVIII əsrin 60-cı illərinin ortalarına yaxın Kərim xan Zənd İranın böyük hissəsini özünə tabe etdi.

Zənd eli Məlayir nahiyələrindən birində yaşayırdı¹. Nadir əfqanları və osmanlıları ölkədən qovduqdan sonra Zəndiləri də məğlub etmiş, onların əksəriyyətini Xorasana köçürmüş zəndlərə Əbyurd ətrafındakı “Dərgəz” adlı məhəllədə yer vermişdi.

Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Zəndilər Vətənə qayıtmaq məqsədilə öz sərkərdələrindən olan Kərim xanın ətrafında birləşdilər. 1755-ci ildə Məhəmmədhəsən xan Gilanı və Azərbaycanı ələ keçirmək üçün hərəkətə başladı. Kərim xana əli çatmayan Azad xan da İsfahanı tərk edib Məhəmmədhəsən xanın qarşısını almaq üçün həmin tərəfə üz tutdu. Gilanda əfqanlar məğlub oldular və Məhəmmədhəsən xan İraqa tərəf hərəkət etdi

Məhəmmədhəsən xan Azad xanın sərdarı Fətəli xan Əfşara məktub yazaraq Azadı tərk edib birlikdə Əfqanları qovmağa dəvət etdi². 1759-cu ilin əvvəllərində Məhəmmədhəsən xan Astrabadda özünə rəqib hesab etdiyi bir çox şəxsləri qonaqlığa dəvət etdi. Qonaqlığa gələnlər onun tərəfindən öldürüldü³. Lakin Məhəmmədhəsən xan Gülabad döyüşündə məğlub oldu və Mazandarana qaçarkən atı palçıqə batdı. Məhəmmədhəsən xanı təqib edən müxalif qacarlar ona hücum etdilər və başını bədənindən ayırdılar. Bu hadisə 1759-cu ilin fevral ayının 14-də baş verdi. Kərim xan Məhəmmədhəsən xanın başını Tehrandə görəndə əmr etdi ki,

¹ Musəvi Nami Məhəmməd Sadiq. Tarix-e-Gitiqoşa. Səid Nəfisi. Tehran: İqbal, 1368, s5.

² Rəşid Ədibüşşüəra. Tarix-e Əfşar. Mahmud Ramiyan, Entəşarat-e Şura-ye Mərkəzi-ye Cəşn, 1346, s129.

³ Qifari Kaşani Əbolhəsən. Gülşəne Murad. Qulamrza Təbatəbayi Məcd. T-n:Zərrin, 1369, s105,

öldürülmüş xanın başını gülabla yusunlar¹. Məhəmmədhəsən xanın başını Əbdüləzimdə dəfn etdilər.

Nadir şah Əfşarın imperiyasının dağılmasında bir cəhəti xüsusilə nəzərə almaq lazımdır. Təqdim olunan tədqiqat işi müəllifinin fikrincə Nadir imperiya təsis edən zaman İran əhalisi böyük bir dövləti sevmirdilər. Bu fikrimizi isbat etməyə çalışaq: Nadir şah Əfşar övladını öz varisi təyin etmədi, onu kor etdi. Çünki, bunu saray əyanları və sərdarlar istəyirdilər. Vəliəhd Rzaqulu özünü kifayət qədər ləyaqətli bir şəxs kimi göstərmişdi.

Con Kent Qolbraytın fikrincə, ilk baxışda elə görünə bilər ki, rəhbər başqalarını öz iradəsinə tabe edən şəxsdir. Əslində rəhbər o şəxsdir ki özünü cəmiyyətin əqidəsinə uyğunlaşdırıb öz baxışlarını onların istəyinə müvafiq məcraya yönəltmək məharətini nümayiş etdirə bilsin². Qolbrayt qeyd edir ki, rəhbərin fəaliyyəti əslində onun ətrafındakı qüvvələrin təsiri ilə gerçəkləşir.

Nadir şah Əfşar Rzaqulunu kor edəndən sonra ayrı bir vəliəhdin namizədliyini təqdim etmədi. Çünki, onun ətrafındakılar bunu ondan tələb etmirdilər.

Nəhayət 16 illik keşməkeşlərdən sonra Kərim xan böyük bir ərazinin idarəçiliyini öz əlində cəmləşdirmişdi. Əfqanıstanı ələ keçirmiş Əhməd xan Abdali özünü “Əfqanıstanın şahı” elan etmişdi. Şahruxun Xorasanda idarə etdiyi böyük məntəqə Kərim xanla Əhməd xan Abdali arasında bir sərhəd zolağı rolunu oynayırdı. Kərim xan Gürcüstan və Araz çayına qədər hakimlik edən xanlarını bir qədər azad buraxmışdı. O, həmin hakimlərdən vergi almır və onlara xidmətlərini təklif etmirdi. Kərim xan əhalidən az vergi tutur və dövlət xəzinəsində pul saxlamırdı. O, öləndə dövlət xəzinəsində cəmi yeddi min tümən pul var idi. Bu pul isə xəzinəyə yenidən daxil olmuşdu və Kərim xan xəstə olduğu üçün o, həmin vəsaiti xərcləməyə imkan tapmamışdı³.

Yarımfəsildə daha sonra Nadirdən təqribən 16 il sonra Zəncandakı vəziyyət araşdırılmışdır. Buradan Nadirin göstərişi ilə Süleymaniyyədə sakin olan əfqanlar tərəfindən əhalinin qərar

¹ Sepehr Məhəmməd Təqi (1216-1297 q). Nasih ət-təvarix. II cild. Cəmşid Kiyanfər. Tehran: Əsatir, s.25.

² Qolbrayt Con Kent. Kalbedşinasiye qüdrət. Əhməd Şəhsa. Tehran: Neqarəş, 1370, s.83.

³ Hidayət Rzaqulu. Rozət-üs səfa-ye Naseri. Qum: Çap-e hekmət, 1339. s.123

olunmaqdan tutmuş əldən-ələ ötürülməsi, padşahlıq iddiası kimi məsələlər araşdırılmışdır.

Bu bölmədə Zəncan xanlığının zəndilərlə, xüsusilə Kərim xanla münasibətlərinə də toxunulmuşdur. Kərim xan 1763-cü ildə Ərdəbildən çıxıb Xalxal tərəfə hərəkət etdi. O, Xalxala hakim təyin etdikdən sonra Sultaniyyəyə gəldi. Kərim xan orada İraq Xəmsə mahalının üç vilayətinin hakimiyyətini Zəncanın xanlarından olan Zülfüqar Sultana verib ona “Xaqan” ləqəbi verdi¹ Bu bölmədə Zülfüqar xan Əfşarın hakimiyyəti haqqında geniş məlumat verilmişdir. 5 ildən sonra artıq özünə güvənən və məğrurluq hissi keçirən Zülfüqar xan Kərim xan Zəndə itaət etməkdən, onun göstərişlərini yerinə yetirməkdən boyun qaçırır və ona vergi verməkdən imtina edirdi.”²

Kərim xanın komandirləri Zülfüqarı məğlub etdikdən sonra Zəncana getdilər və Zülfüqarın ailəsi və qohumları ilə birlikdə Şiraza göndərdilər.³ Anası Kərim xana yalvardıqdan sonra Kərim xan Zülfüqarı bağışladı. Kərim xanın göstərişi ilə Zülfüqar xana ev verdilər.

Kərim xanın ömrünün sonlarında Osmanlı dövlətinin Bağdad valisi İranın tabeliyində olan Süleymaniyyənin işlərinə müdaxilə etdiyinə görə oranın hakimi Kərim xandan kömək istəyir. Kərim xanın göstərişi ilə Zülfüqar xan azad olunub Xəmsəyə qayıdır ki, güc toplansın. O iki dəstə ilə birlikdə Məhəmməd paşaya köməyə gedir. İran qüvvələri gəlib olub Osmanlı qüvvələrini ağır məğlubiyyətə düşür edirdilər.

Həmin döyüşdə “Zülfüqar xanın böyük rəşadət göstərməsi, Osmanlı qoşunlarını məğlub etməsi” vəsf olunur. Kərim xan hərbi qənimətin hamısını ona bağışlamışdı. Bir az zamandan sonra Kərim xan öz yerinə vəliəhd təyin etməmiş 1779-cu ildə 74 yaşında ikən Şirazda vəfat etdi. Zülfüqar xan dərhal Azərbaycanı, Gilanı və digər əyalətləri tutub özünü şah elan etmək qərarına gəldi. Lakin artıq Kərim xanın yerini Əbülfət xan tutmuşdu. Bunu eşidən Əbülfət xan Əlimurad xanın başçılığı ilə Xəmsə bölgəsinə qoşun yeritdi. Gilan, Kırmanşah, Həmədan, Qəzvin, Tehranı ələ keçirdən Zülfüqar xan vaxtından çox əvvəl İsfahana hücum etməyə hazırlamışdı.

¹ Həmədan orada, s.306

² Yenə orada.

³ Gülşəni Murad.Göst.əsəri,s.306

Tezliklə rəqiblər arasında döyüş başlandı. Əvvəlcə üstünlük Zülfüqar xanın tərəfində olsa da sonra o geri çəkilib qaçdı. Xalxal hakimi Məhəmməd xan Sədləvi Zülfüqar xanı həbs edib cümə gününün axşamı hökmdarın qərargahına gətirdi. Zülfüqar xan qətlə yetirildikdən sonra Əlimurad xan onun mülklərini Zəncanın digər xanına Zülfüqarın sərdarlarından olan - Əli xan Zayerli Əfşara bağışladı və İsfahan tərəfə hərəkət etdi¹.

Bir müddətdən sonra Zəndlərin padşah taxtına digər iddiaçısı olan Əlimurad xan Mazandaranda Ağə Məhəmməd xan Qacarı məhv etmək üçün Tehrana gəlib Əli xan Zəncanlıdan kömək istəyir.

Əli xan itaət etmədikdə Cəfər xan Zənd Zəncan tərəfə gedib orada möhkəmlənməli oldu. Əli xan Azərbaycan tərəfə qaçdı. Məhəmmədcəfər xan Zəncanda olarkən Əlimurad xanın Ağə Məhəmməd xanın qarşısında “məğlub və nakam olduğunu” eşidib Zəncandan İsfahan tərəfə hərəkət etdi ki, Zəndlərin padşahlıq tacını qorumaq üçün özünü İsfahana çatdırsın.²

Zülfüqar Şəra döyüşündə Əlimurad xana məğlub olduqdan sonra Zəncana qayıtmış, əhali ona qarşı üsyan etmiş, o isə məcburiyyət qarşısında qalib evinin divarının bir tərəfini dağıdaraq Xalxal tərəfə qaçmışdı.

Qacarların mənşəyi məsələsi araşdırıldıqdan sonra Ağə Məhəmməd xanın həyatı və onun Kərim xan ilə münasibətlərinə işıq salmışdır. Həmçinin Ağə Məhəmmədin İran ərazini birləşdirmək üçün gördüyü işlər tədqiq olunmuşdur.

Ağə Məhəmməd xan Qacar İranın əzəmətini bərpa etmək fikrində idi. Gürcü çarlıqlarını fəth edib geri qayıtdıqdan sonra Ağə Məhəmməd Şah Xorasanı ələ keçirmək qərarına gəldi. Bu niyyəti dilə gətirəndən sonra onun Şahmurad xan Özbəyə məktubuna nəzər yetirək: “ Bəlx-Bami, Mərv-Şahican, Davər ərazisi, Sistan, Qəndəhar və Kabul İran padşahlarının mülkü olmuşdur. İran və turanlıların qədim düşmənçiliyini bərpa etmək sizə fayda gətirməyəcək”³

1795-cı ildə Qacar əmirlərin təkidi ilə padşahlıq tacını başına qoydu və dedi: «Sizin xahişinizlə bu tacı başıma qoyuram. Lakin mən bu işi görsəm, sizin zəhmət və əzabınız başlanacaqdır. Ona görə mən

¹ Gülşəni Murad.Göst.əsəri,s.496

² Kələntər Fars, Mirzə Məhəmməd.Ruzname-ye(1132-1200 q).Abbas İqbal.Tehran: Məcəlləye Yadeqar, 1325, s. 86

³ Etizad əs səltənə1259 q. (Fətəli şah oğlu) Eksir ət- təvarix, Cəmsid Kiyanfər. Tehran: Vismən, 1370, s51.

bu məmləkətin ən böyük şahlarından hesab olunmasam, İran səltənətinin tacını başıma qoymağa razı olmaram »¹. Yadımızdadı ki, Kərim xan başına tac qoymadan imtina etmişdi.

İkinci fəslin dördüncü yarımfəsli **“Zəncan xanlığı Əli xan Əfşarın hakimiyyəti dövrü”** adlanırdı. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Qacarın hakimiyyətini tanıyan ilk Azərbaycan xanlığı Zəncan xanlığı olmuşdur. Əlimurad xan Zəndin ölümündən sonra Ağa Məhəmməd xan doğma yurdu Astarabad və Mazandarandan Qəzvinə daxil olur. O, döyüşə hazır olan Əli xan Zəncanlıni hiylə ilə öz baş müşaviri edir. Amma iki ildən az müddətdə, yəni İsfahana çatdıqdan sonra qəfildən Əli xanı kor edib, Zəncanı Əli xanın ordusundan olan Abdullah xan Usanlu adlı birinə tapşırır. Bu tarixdən təqribən 12 ildə Zəncan Ağa Məhəmməd xanın təbəçiliyində olan xanlığa çevrilir.

İkinci fəslin beşinci yarımfəslində **mədəniyyət, iqtisadi və ictimai vəziyyət məsələləri** araşdırılmışdır. Burada dövrün iqtisadi-ictimai vəziyyətinə ümumi nəzər salınmışdır. Ümumiyyətlə mədəniyyətin vəziyyətində baş verən həm müsbət, həm də mənfi cəhətlər nəzərdən keçirilmişdir.

Bu bölmədə Zəncan xanlığının əhalisinin sayı da təqribi müəyyənləşdirilmişdir Con Perrini və bəzi başqa müəlliflər bu dövrdə Zəncan əhalisinin 10000 nəfər olduğu qeyd etmişlər. Lakin Zəncan xanlığının bütün əhalisinin sayı bundan çox idi. Em Tankuan Əbhər şəhərinin əhalisinin 5 yaxud 6 min nəfər olduğunu qeyd edir². Əgər bu statistika gerçəkliyi əks etdirsə, həmin vilayət əhalisinin sayının təxminən 20-30 min nəfər olduğunu qeyd etmək olar.

Dissertasiyanın digər mühüm hissəsi , üçüncü fəsil **“Zəncan xanlığın süqutundan XIX əsrin ortalarına qədərki dövrdə”** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir.

Fəslin birinci yarımfəslində Fətəli şah Qacar və Zəncan xanlığı adlanır. Bu paraqrafda Zəncan xanlığının süqutu araşdırılmışdır. Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra, 1797-ci ildə bir neçə əmir və sərkərdə səltənət iddiasına düşüb Fətəli şah üçün xeyli problem yaratdı. Onlardan biri Ağa Məhəmməd xanın dayısı, böyük əmir Süleyman xan Etizadüddövlə idi. 1797-ci ildə Fətəli şahın İsfahana hakim təyin etdiyi yeganə doğma qardaşı da ona qarşı üsyan

¹ Etizad əs səltənə1259 q. (Fətəli şah oğlu) Eksir ət- təvarix, Cəmşid Kiyanfər. Tehran: Vismən, 1370 , s.637

² Tan Coigne, m: Anarnative ofa journey in to Persia London 1820-402P/

qaldırdı. Şah bu üsyanı yatırtmaq üçün İsfahana getdi. Süleyman xan hakimiyyətin Ağa Məhəmməd xandan Fətəli şahla keçməsi ilə müəyyən çətinliklərin yarandığını görüb ətrafındakıların, o cümlədən Abdulla xan Uşanlunun təhriki ilə Tehranı ələ keçirib şahlıq tacına yiyələnmək arzusuna düşdü. Lakin şahın qardaşı təslim olan kimi o, təcili olaraq paytaxta qayıtdı¹. Fətəli şahın göstərişi ilə Süleyman xan onu təhrik edənləri, o cümlədən Abdulla xan Uşanlıni həbs etdirib Tehrana göndərdi. Tehrandə Fətəli şahın göstərişi ilə Abdulla xan Uşanlının gözləri çıxarıldı². Dörd ildən sonra – 1801-ci ildə Abdulla xan vəfat etdi. Uşanlının ölümündən sonra (hicri-miladi 1201)1216-cı ildə Fərəculla xan Əfşar Fətəli şah tərəfindən Zəncanın hakimi təyin edildi və o, 8 ilə yaxın, Zəncan hakimi oldu. İran-Rusiya müharibələri başlanarkən Fərəculla xan Əfşar İran ordusunun sərkərdələrindən biri kimi rəşadət göstərdiyi üçün şahın “nəsxəçibaşısı” təyin edildi.

Bu müddət ərzində Fərəculla xan və oğlu Əmənulla xan Xəmsənin və Kürdüstanın əmiri olmuşlar. Fərəculla xan ölkədə ən fəal dövlət xadimlərindən biri olmuşdur. O, Süleymaniyyədə, Xorasanda, Qorqanda tanınmışdı. Fərəculla xan ilk İran-Rusiya müharibələrində rəşdətli sərkərdələrdən biri olmuşdur.

Naibüssəltənə İrəvanı müdafiə etmək üçün Qubalı Şeyxəli xana yazdığı məktubda (fəthnamədə) Fərəculla xan Nəsxəçibaşı haqqında bəhs edərkən “yüksək mərtəbəli, əmirlərin ən ümdəsi, xaqanın yaxını” ifadələrindən istifadə etmişdir³

Fətəli şah dövləti yaxşı idarə etmək üçün 58 oğlan və 43 qız övladı dünyaya gətirməklə böyük bir “rəhbər ata” imici yaratdı. O, 10 yaşlı Abbas Mirzəni Süleyman xan Qacarın sərdarlığı ilə Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Növbəti ildə Fətəli şah bu qayda ilə bir neçə azyaşlı övladını müxtəlif məntəqələrə hakim təyin etdi.

Fətəli şah bütün dövlət ərazisini oğlanları arasında bölüşdürmüşdü. O, hər şahzadəyə bir vəzir təyin etmişdi. Bəzən təyin olunmuş vergini şah tərəfindən müəyyən edilmiş ayrı-ayrı şəxslər, qoşun başçıları toplayırdılar⁴.

¹ Etimad Əs-səltənə (1298 q). Tarixə müntəzəmə Nasiri. Məhəmməd İsmayıl Rizvani. Cild 2. Tehran: Dünya-ye ketab, 1364., s1448

² Sepehr Məhəmməd Təqi (1216-1297 q). Nasih ət-təvərix. II cild. Cəmişid Kiyənfər. Tehran: Əsatir, s98.

³ Vərcavənd Pərviz. İran və Qafqaz. Tehran: Nəşr Qətreh, 1378, s157.

⁴ Malkolm Con. Tarixə- İran. Tərcümə İsmayıl Heyrət. Tehran: Entəşarate Sənayi, 1383, s579 .

Fətəli şahın on birincisi oğlu Abdulla Mirzə 1796-cı ildə anadan olmuş və 1848-ci ildə vəfat etmişdir. O, 1809 ildə Şah tərəfindən Zəncanın hakimi oldü və bununla xanlığın daxili müstəqilliyi sona çatdı.

Onun tikdirdiyi binalardan bu günə qədər tam salamat və mükəmməl qalanları Qeysəriyyə bazarı və Zəncanın “Məscidi-Əzəm”idir.

1828-ci ildə Abdulla Mirzə Xəmsə hakimliyindən qovuldu və o, Darül-xülfəyə (Tehrana) qəldi. Onun yerinə şahın 35-ci oğlu, Abdulla Mirzənin ogey qardaşı, “Şüanəssəltənə” ləqəbli Fətulla Mirzə təyin edildi.¹

Məhəmməd şahın dövründə Zəncan bölgəsinin vəziyyəti adlı üçüncü fəslin İkinci yarım fəslində Babilik qiyamının şərait baş verdiyi təsvir çəkilir.

Fətəli şah vəfat etdikdən sonra Abdulla Mirzə dərhal İsfahan ordusundan ayrılıb Zəncana tərəf hərəkət etməyə başladı. Onun məqsədi əvvəlki hakimiyyətini qardaşından geri almaqdan ibarət idi. Abdullanın ətrafındakılar Şüanəssəltənənin güclü qoşununu görüb döyüşə girmədən, asanlıqla qalib gələ bilməyəcəklərini hiss edib iki saat öncə dağılışdılar. Abdulla Mirzə də Təbrizdən hərəkət edib şahlığı öhdəsinə götürmək üçün Tehrana gedən Məhəmməd şahın ordusuna qoşuldu. Aleksey Saltıkov², Fransa siyasi xadimi Kent Doserisi³, Fransalı səyyah Ejen Felanden⁴ bu dövrə aid səfərnəmə müəlliflərinin yazılarına əsasən Zəncanın vəziyyətini, bir tərəfdən insanların bədbəxtliyi, digər tərəfdən hökumətlərin zülmünü təsvir etmək olar ki, bu da babilik adlı ictimai-siyasi qiyamla nəticələndi.

Üçüncü fəslin üçüncü yarım fəslində Zəncanda babilər hərəkəti araşdırılır. Bu paraqrafda Zəncanda babilik adlı ictimai-siyasi qiyam araşdırılmışdır. 9 ay davam edən bu mübarizə araşdırıldıqdan sonra belə nəticə alınmışdır ki, bu hərəkətin məqsədi xanlıq yaratmaq yox, mövcud vəziyyətə etiraz olmuşdur.

¹ Etizad əs səltənə 1259 q. (Fətəlişah oğlu) Eksir ət- təvərix, Cəmişid Kiyanfər. Tehran: Vismən, 1370, s127.

² Saltıkov Aleksey. Müsafirət be İran. Mütərcim Möhsün Səba. Tehran: Bonqah tərcome və nəşr-e kitab, 1336 ş. 1260 s.

³ Doserisi Kent. Tərcome. Ehsan İşraqi. Tehran: Nəşre- Soxən, 1390, 335 s.

⁴ Felanden Ejen. Səfər-e be İran. Mütərcim Hüseyn Nur Sadiqi. III Çap. Tehran: Entəşarat-e İşraqi, 1356 ş. 504 s.

Dissertasiyanın "Nəticə" hissəsində ümumiləşdirmələr aparılmış, tədqiqat prosesində əldə olunan elmi nəticələr təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Nadir şahdan sonra İranda mərkəzi hakimiyyətin yox olma səbəbləri / BDU Tarix və onun problemləri Bakı, 2012. № 4,, s. 27-31,

2.Zəncan xanlığının süqutu və Zəncan Abdulla Mirzənin dövründə. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı, 2012, cild 41-43, s.127-135,

3. Zəncan xanlığında ictimai həyat, sosial-iqtisadi və siyasi münasibətlər (xarici müəlliflərin əsasında)/ BDU Tarix və onun problemləri Bakı, 2013. № 3, s. 313-316

4. Qacarlar və Zəncan xanlığı / Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Bakı, 2013. № 3, s.188-190,

5. Возникновение Зенджанского ханства и подчинение этого ханства Керим – ханом зендом . Кавказ и Мир. Тбилиси, 2015. s.133-138

6. I Rusiya – İran müharibəsində (1803-1813) Zəncan əhalisinin iştirakı ". AMEA Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı, 2013, cild 31, s.133-136,

7. "Centralization of Power in Iran by Agha Mohammad Shah in the later 18th century". Social Sciences ISSN:19936125. Faisalabad/ 2016

ЗЕНДЖАНСКОЕ ХАНСТВО

Данная диссертация посвящена истории Зенджанской области исторического Азербайджана начиная со второй половины 18 до середины 19 веков. Научно-исследовательская работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы.

Во введении исследуются актуальность и степень изучения темы, определяются цели и задачи, научная новизна, показана хронологическая рамка темы. А также дана обширная информация о ряде важных источников и литературы, используемых в диссертационной работе, о научно-методической базе исследовательской работы.

Первая глава диссертации, называемая "Зенджанская область с древних времен до середины 18 века", состоит из двух подглав. Здесь первой подглаве рассматривается история области с древних времен до 18 века. Во второй подглаве исследуется период с начала до середины 18 века. Именно в этой подглаве указывается на то, что столица государства Эльханидов располагалась недалеко от Зенджана, и что визирь Садр-и Джахан был родом из Зенджана. Вторая глава под названием "Образование Зенджанского ханства и его положение во второй половине 18 века", делится на пять подглавы и считается важнейшей главой диссертации. В главе исследуется убийство Надир шаха и образование ханства, то, как ханство стало зависимым от Зендов, положение ханства в период правления Ага Мухаммед шаха Гаджара, а также вопросы культуры, экономического и социального положения.

В третьей главе, называемой "В период начиная от падения Зенджанского ханства до середины 19 века" исследуется падение ханства, положение Зенджанского ханства во времена правления Фатали шаха Гаджара и Мухаммеда шаха Гаджара. В то же время обращено внимание на движение Бабидов.

В "Заключение" диссертации представлены научные результаты, полученные автором в процессе исследования.

ZANJAN KHANATE

This dissertation is devoted to the history of Zanjan region since the second half of the 18th to mid-19th centuries. Research work consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The introduction examines the relevance and degree of study of the topic, puts forward the goals and objectives, scientific novelty, and shows a chronological frame of the subject.

The work also gives extensive information about a number of important sources and literature used in the thesis, about scientific and methodological basis of the research work.

The first chapter of the thesis, called "Zanjan region from ancient times to the middle of the 18th century", consists of two subchapters. The first sub-chapter discusses the history of the region from ancient times to the 18th century. The second subchapter explores the period from the beginning to mid-18th century. This subchapter points out that the capital of the state Elkhani was located not far from Zanjan, and that vizier Sadr-i Jahan was originally from Zanjan.

The second chapter, entitled "Establishment of Zanjan Khanate and its position in the second half of the 18th century", is divided into the five subchapters and is considered as the most important chapter of the dissertation. The first subchapter investigates the murder of Nadir Shah and the establishment of the Khanate, the second subchapter how Khanate became dependent on Zand, the third subchapter position of the Khanate during the reign of Agha Mohammad Shah Qajar, the fourth sub-chapter issues of culture, economic and social situation.

The third chapter, called "In the period from the collapse of Zanjan khanate till the middle of the 19th century" explores the fall of the Khanate, position of Zanjan khanate during the reign of Fatali Shah Qajar and Muhammad Shah Qajar. At the same time the attention is drawn to the movement of Babis.

In the "Conclusion" part of the dissertation the scientific results obtained by the author in the research process are presented.

Əla növ kağız, formatı 60x84-16/1
Tirajı 100 nüsxə.
AMEA TİKM

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

ГАНБАР ГАСАН оглы КЕРЕМИ

ЗЕНДЖАНСКОЕ ХАНСТВО

Специальность: 5502.01 – Всеобщая история

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по истории

БАКУ – 2016